

Szocializáció — nevelés — kultúra

A marxista szociológiai elmélet fejlődése, a valóságot feltáró empirikus szociológiai kutatás a szociológia sajátos fogalmi apparátusának tisztázását követeli meg. Ez részben új fogalmak kialakítása, részben a polgári szociológiában használt fogalmak átértékelése, részben pedig időlegesen más szaktudományokból kölcsönvett fogalmak útján történik. Ehhez a terminológiai feladathoz kívánunk mi is hozzájárulni, amikor a külföldi és a hazai szociológiai irodalomban egyre gyakrabban előforduló *szocializáció*, *nevelés*, *kultúra* fogalmak kapcsán e három gyakorlati összefüggésének bemutatására kísérletet teszünk.

A *szocializáció* latin szó, magyar megfelelője társadalmasítás. Ha a társadalmasítás nem emberre, hanem tárgyra, az ember által megalkotott termelési eszközökre, az ember szolgálatába állított természetre vonatkozik, akkor a szocializáció politikai-köznapri értelmezésével találkozunk. A termelési eszközök, anyagi javak tulajdonjogának megváltoztatását jelöli, vagyis a magántulajdonból a közösségi, állami, csoporttulajdonba való átmenetet. Ebben az értelemben beszélünk a mezőgazdaság szocializálásáról, a gyárak és üzemek szocializálásáról stb. A szocializációnak ez az értelmezése társadalmi-politikai rendszerünk megváltozása, a szocializmus építésének gyakorlati feladatai kapcsán került be a köztudatba, s az új társadalom leglényegesebb sajátosságát jelöli. Ugyanakkor ebben az értelemben azonos egyrészt az ipar területén az államosítással, a mezőgazdaság területén pedig a kollektivizálással. Találkozhatunk a publikációs irodalomban olyan jelenséggel is, amikor a társadalmasítás nem a tulajdonjog megváltoztatását jelöli, hanem egy szemléletmód elfogadtatását, általánossá tételét. „A helyesen értelmezett társadalmasítás elsősorban agitációs és propagandamunka kifejtését jelenti annak érdekében, hogy minél többen megismerjék és elsajátítsák a helyes gyermekvédelmi szemlélet alapjait.” (Szilágyi Vilmos: Gyermekvédelmünk néhány időszerű kérdéséről. Valóság, 1965/5., 74. o.) Ez az értelmezése a szocializációnak szélesebb az előzőnél, mert benne valaminek (tárgy, eszme, szemléletmód) általánossá, társadalmi méretűvé tétele fejeződik ki.

Azonban nemcsak az anyagi javakat, szemléletet, eszmét lehet társadalmasítani, hanem az embert is. Az ember társadalmasítása viszont a szocializáció fogalmának egy újabb, másfajta értelmezésével van kapcsolatban. Ha abból indulunk ki, hogy az ember (csecsemő) amikor megszületik, még csak potenciálisan társadalmi lény, akit társadalmi emberré kell nevelni, változtatni, akkor közel kerültünk e fogalom új tartalmához. Az ember társadalmasítása az ember és a társadalom kölcsönhatásának folyamatában érhető meg, ezért két aspektusból vizsgálható.

A szocializáció a társadalom (mint egyénre ható társadalmi rendszer) oldaláról szemlélve társadalmasítás, mert a hangsúly a kölcsönhatáson belül az emberformáló társadalmi tényezőkön van. A szocializáció az egyén (mint társadalmi hatásrendszer aktívan befogadó) oldaláról szemlélve társadalmasodás, mert a hangsúly a kölcsönhatáson belül a személyiség kialakulásán, változásán van. A szociológia elsősorban a szocializáció társadalmi oldalával foglalkozik, a szociálpszichológia pedig a kölcsönhatásban megvalósuló szocializáció emberi oldalát állítja előtérbe.

A szocializáció – akár az egyén, akár a társadalom oldaláról vizsgáljuk – folyamat, a társadalmasítás, illetve társadalmasodás folyamata. Ez végigkíséri az ember

egész életét. Azonban a kutatók többsége mégis azon a véleményen van, hogy különösen jelentős az emberi élet első szakaszában: a születéstől a társadalomba való belépésig, azaz a gyermekkorban, serdülőkorban és az ifjúkorban. Találkozhatunk olyan állásponttal is, mely szerint a szocializáció szempontjából leglényegesebb időszak a gyermekkor vagy a serdülőkor.

A szocializációs folyamat tartalmát, lényegét az egyes szerzők eltérően fogalmazzák meg. „Az ember életének különböző szakaszaiban sokféle szerepet tölt be, de ezek nem mindegyike befolyásolja egyforma módon a személyiség alakulását. Különös jelentőséget kell tulajdonítani azoknak a szerepeknek, amelyeket az ember élete első időszakában – gyermekkorában és fiatalkorában – kell betöltenie, egészen addig az időszakig, amelyben – köznapi nyelven szólva – az ember kezd »önmagáért«, sőt »másokért felelős lenni.« Az ember akkor válik »felnőtté« szociológiai értelemben, amikor önálló szerepet vállal a társadalomban, vagyis olyan szerepeket, amelyek megkövetelik tőle önmagának és más embereknek eltartását, s amelyek megtagadják tőle a jogcímet annak elvárására, hogy mások tartsák el őt mint gyermeket, illetve fiatalembert. E pillanatig az emberi személyiségnek lényegében ki kell alakulnia, (ez a társadalom normális funkcionálásának követelménye, különösen a fiatal nemzedék adaptációjának követelménye). Más szóval, eddig az időpontig meg kellett, hogy tanulja azokat a szerepeket, amelyek a társadalmi munkamegosztásból következnek, el kellett sajátítania azokat az intézkedéseket, amelyek az emberek együttműködését szabályozzák, és interiorizálnia kellett azoknak a parancsait, el kellett sajátítania a társadalmilag elismert reagálási módokat azokra az ösztönzésekre és helyzetekre, amelyekkel élete során találkozni fog. Röviden szólva, teljesen felkészültnek kell lennie a más emberekkel való együttélés, a társadalomban való együttélés nehéz feladatára. E folyamatot, amelyben belenevelik az emberbe a felnőtt személy számára szükséges ismereteket, képességeket, nevezzük az egyén társadalmassítási (szocializálási) folyamatának.” (Zygmunt Bauman: Általános szociológia. Kossuth, 1967. 483–484. o.)

A szocializációs folyamat fenti értelmezése azt az irányzatot követi, amely ma a polgári szociológiában a legelterjedtebb, vagyis összeköti, összekapcsolja a szerepelmélettel. A polgári szociológia a szerepelmélet és a szocializációelmélet összekapcsolásával a szocializációt vagy mint szerepcsoportok, vagy egyes meghatározott szerepek elsajátításaként értelmezi.

A Parsons-i mikroszociológiai felfogástól (a szocializáció szerepelmélet nélkül nem ragadható meg) eltérő a szocializáció „makroszociológiai” megközelítése. Bearly a szocializációt a társadalmi ellenőrzésnek rendeli alá. Szerinte a társadalmi ellenőrzés széles, kollektív fogalom mindazon folyamatok számára, amelyek tervezve vagy nem tervezve az egyént a csoportélet értékeihez, szokásaihoz való hasonulásra tanítják, meggyőzik vagy kényszerítik. Ebben is benne van a szocializáció egész problematikája.

Új makroszociológiai megközelítést adja a szocializáció lényegének Jan Szczeplanski. „Szocializációs folyamatnak nevezzük a gyermek személyiségének... formálását és a közösségi élethez való hozzáalakítását, amely abból áll, hogy tanítjuk és bevezetjük a kultúrába, ami lehetővé teszi számára a kölcsönös megértést, és a kultúra keretében való értelmes tevékenységet. A kultúra e folyamat útján formálja a társadalom új tagjait, tanítja meg őket arra, hogyan kell viselkedni, és mit kell tenni, hogy fennmaradásukat biztosítsák, és alapvető életcéljukat elérjék.” (Jan Szczeplanski: A szociológia alapjai. Kossuth, 1966. 54. o.) Az idézett szerző szerint a szocializáció a kultúra érvényesülésének egyik útja, értékek megteremtése, cselekvési minták megszokása, társadalmi intézmények modelljeinek megalkotása mellett. Világosan megkülönböztet négy hasonló tartalmú fogalmat: a növekedést, a globális környezeti befolyást, a szocializációt és a nevelést. A növekedést a szervezet immanens adottságainak érvényesítéseként fogja fel, ami a környezet kedvező befolyásának, valamint a szer-

vezet és a környezet kölcsönhatásának hatása alatt megy végbe. A globális környezeti befolyás a szervezetre ható, s a szervezet, a személyiség vagy egyes tulajdonságok fejlődésének kedvező, vagy kedvezőtlen ingerek összessége. A szocializálás a globális környezetnek azok a hatásai, amelyek bevezetik az egyént a társadalmi életben való részvételre, megtanítják a kultúra megértésére, a közösségben való viselkedésre, az önfenntartásra és különböző társadalmi szerepek ellátására. A nevelés a személyiség szándékolt formálása, amely a nevelési viszony keretében, a csoportban elfogadott nevelési eszmény szerint történik.

Elfogadva ezt a koncepciót, két szempont hangsúlyozása látszik szükségesnek. Egyrészt a társadalmi kultúra érvényesülésének, sőt hagyományozásának egyik útja a szocializáció, másrészt ez nem keverendő össze a neveléssel, habár Person, Bauman, Szczepanski, s még sokan mások a nevelés fogalma segítségével írják le. A szocializáció tágabb fogalom a nevelésnél, az utóbbit is magába foglalja. Ugyanakkor szűkebb, mint a globális környezeti hatás, befolyás fogalmának terjedelme, ezért nem fogadható el Hans Hiebsch és Manfred Vorweg szociálpszichológusok véleménye, akik a szocializációt a szervezet és környezet, az objektum és szubjektum, valamint az egyén és társadalom kölcsönhatásában írják le.

A szocializációval tehát a társadalmi kultúra közvetítődik az új nemzedék felé. Ez adja meg a szocializáció tartalmát, ahogyan közvetítődik és amik által, az pedig a szocializáció módját. Itt először a mi kérdésre kell válaszolnunk. Mi közvetítődik, vagyis mi a társadalmi kultúra, amit a szocializált személyiségnek el kellett sajátítania. Az eddigi megfogalmazásokban ennek a társadalmi kultúrának az elemeit (szerepek, követelmények, parancsok, szabályok) már részben érintettük, de magát a fogalmat még nem tisztáztuk. Közismert, hogy a kultúra fogalmát sokféle értelemben használják, pl. a biológia és agrártudományokban baktérium-, növénykultúrákról beszélnek; köznyelvben a szokások, erkölcsök, magatartásmódok ápolását, nemesítését jelölik ezzel a szóval; a filozófiában szélesebb értelemben mindaz beletartozik a kultúra fogalmába, amely az emberi munka révén jött létre, ami céltudatos emberi gondolkodás és tevékenység terméke; szűkebb értelemben használják a magasabb rendű (tudomány, művészet, irodalom, vallás, politikai-társadalmi eszmék, erkölcsök, szokások) alkotások, az emberi szellem olyan alkotórészeinek jelölésére is, amely az értelem ápolását, a biológiai szükségleteknél magasabb rendű célokra irányuló törekvést követelnek meg; az ismeretterjesztő irodalomban és a köznyelvben az anyagi és a szellemi kultúra szétválasztásával találkozunk; a társadalomtudományban pedig az emberi tevékenység termékeinek (anyagi-szellemi) összességét jelölik vele. A tevékenység terméke úgy válik a kultúra részévé, hogy tárgyiasul, anyagilag rögződik. Pl. vers, zenemű stb.

Az általunk elfogadott kultúra szociológiai fogalma Jan Szczepanski nyomán a következő: a *kultúra* az emberi tevékenység anyagi és nem anyagi termékeinek, valamint tetszőleges közösségekben elfogadott, más közösségeknek és a következő nemzedéknek továbbadott értékeknek és elismert magatartásmódoknak az összessége. Vagyis anyagi termékek, értékrendszerek, viselkedésminták, tevékenységrendszerek alkotják azt a társadalmi kultúrát, amit az új nemzedéknek a szocializáció folyamán el kell sajátítania.

Az adott keretek között nem mehetünk bele a kultúra fogalmának s a kultúra-definíciók további részletes elemzésébe, csupán jelölni kívánjuk, hogy a szociológiában, etnológiában más definíciók is vannak, amikről jó áttekintést, elemzést nyújt A. L. Kroeber-C. Kluckholm: A kultúra felfogása c. művükben. (A. L. Kroeber-C. Kluckholm: The Concept of Culture. Papers of the Peabody Museum 1950. XLI.) Ők több száz definíciót elemezve megállapítják, hogy ezek jellemzője az eszmék és

értékek kiemelése. A kultúra ezekben a megfogalmazásokban sematizált és rögzített gondolkodás érzés- és reagálásmódokat jelent, amelyek megszerzése és továbbadása főként az embercsoportok jellemző eredményeit alkotó szimbólumok segítségével történik, beleértve az anyagi alkotásokban való tárgyasulást is, de a kultúra gerincét a hagyományos eszmék, mindenekelőtt a hozzájuk fűzött értékek alkotják. Ezekhez a megfogalmazásokhoz állnak közel az amerikai etnológia, kultúrantropológia definíciói is, amelyek szerint a kultúra tanult magatartás, valamely társadalmi csoportban elfogadott viselkedésminták komplexuma, nemzedékről nemzedékre tovább adott örökség része, az életet meghatározó minták összessége.

Visszatérve az általunk elfogadott megfogalmazáshoz, mi abból indulunk ki, hogy a kultúra az ember által a munkafolyamatban, a szükségletkiegészítési eszközök megszerzése folyamán alkotott termékek összessége, a társadalom kollektív alkotása, azokkal a feltételekkel függ össze és azokból a feltételekből ered, amelyek között az emberek a szükségletkiegészítés eszközeit előállítják.

Témánk szempontjából a kultúra belső struktúrájából az egyén személyi kultúrája, a közösség kultúrája, a kulturális örökség, a kulturális területek, a kultúra alapvető jegyei strukturális elemek kiemelése szükséges. A közösség kultúrája azoknak a magatartásmódoknak, termékeknek, értékeknek az összessége, amelyet a közösség elfogadott, elismert, amelyek tagjai számára kötelezőek. Az egyén személyes kultúrája személyes magatartásminták, tevékenysége módszereinek, termékeinek, eszméinek összessége. Ez a közösségi kultúra keretén belül van, az általa megengedett határok között. Viszonyukra a kölcsönös feltételezettség, kölcsönhatás, a közösségi kultúra determináló szerepe, a személyes kultúra viszonylagos egyedisége, speciális jellege a jellemző, a kulturális örökség a közösség kultúrájának az a része, amit továbbadnak a következő nemzedéknek, amelyek kiállták az idő próbáját, s nélkülözhetetlenek a társadalomba való beilleszkedés szempontjából. Ez a nélkülözhetetlen kulturális örökség azoknak az anyagi használati tárgyak, eszmék stb. összességéből áll, amelyek fontos szerepet játszanak a közösség életében, s mint ilyenek a kultúra alapvető elemeit alkotják.

A kultúrának a szocializációs folyamatban az új nemzedékre gyakorolt hatása szempontjából különösen fontosak a benne található értékek, illetve értékrendszerek, magatartásminták, viselkedésmoделlek, intézmények, tárgyak, műalkotások stb. modelljei. Az érték a kultúrához hasonlóan különböző jelentéssel használt szó. Megtalálható az etikában, a közgazdaságtanban, a szociológiában, de a mindennapi életben is. Mi Jan Szczeplanski nyomán az alábbi értelemben használjuk: „*értéknek* nevezünk minden olyan tetszőleges anyagi vagy szellemi tárgyat, eszmét vagy intézményt, valóságos vagy elképzelt tárgyat, amellyel szemben az egyének vagy közösségek tiszteletet tanúsítanak, életükben fontos szerepet tulajdonítanak neki, és a megvalósításukra való törekvést kényszernek érzik”. (Jan Szczeplanski: i. m., 55. o.) Ilyenek pl. az egyes csoportokban a vallásos kultúra tárgyai, más csoportokban a politikai célok, egyes embereknél a pénz, másoknál az erkölcsi tökéletesség, vagy a tudományos ismeret, az egészség, a becsület stb. Az értékek, illetve a legmagasabb értékek az emberi magatartás fontos meghatározói, megvalósításukra való törekvés döntő hatással van a másokkal való kapcsolatokra is. Minden társadalom kultúrájában megtalálható a legfontosabb értékek hierarchiája, amelyet a szocializáció folyamatában az új nemzedékkel el kíván fogadtatni, s ennek alapján magatartását, tevékenységét, törekvését a társadalom által kívánatos irányba terelni. A közösségi és személyes kultúra viszonyából következően minden értenek megvan a kialakult vagy kialakulóban levő értékhierarchiája. Ezen belül lehetnek egyesek elismertek, de megvalósításukra nem törekszik, olyanok is, amelyek megvalósítására törekszik, de ezeket magának sem vallja be.

Az értékek eltérőek lehetnek egyrészt társadalmi formák, de egy társadalmi for-

mán belül egyes osztályok, rétegek, társadalmi csoportok szerint is. Mivel az emberi törekvések és magatartásformák szabályozói, lehetővé teszik mások magatartásának értékelését, alapul szolgálnak a csoporttagok társadalmi alkalmasságának értékeléséhez, meghatározzák a kollektív együttélés szabályait. Döntő jelentőségű minden társadalom számára, hogy az új nemzedék milyen értékeket fogad el, milyen értékeket vall magáénak, milyen értékek megvalósítására törekszik. Különös jelentősége van az értékek elfogadásának az új társadalom építése időszakában, mert a megkezdett társadalom építését új értékek alapján egymás után következő generációk sorának kell folytatni úgy, hogy közben önmagukat is meg kell változtatni. Ezért – véleményünk szerint – például az ifjúságszociológia egyik leglényegesebb feladata, az ifjúság magatartását, törekvéseit meghatározó értékek kutatása, ezeknek a társadalomban uralkodó értékekkel való összehasonlítása, következtetések levonása a hatékonyabb szocializálás útjainak, módjainak megtalálására. Az értékek hosszú folyamat során kialakuló kollektív termékek, minden közösség és egyén kultúrájának alapvető részét alkotják. Ezek az értékek rendszert alkotnak, sajátos rangsoruk van. Közülük azok a legfontosabbak, amelyeket az adott társadalom, csoport fennállása érdekében szükségesnek tart. Ezeket kényszerítő erővel írja elő tagjai számára, rákényszeríti tagjaira, más értékeket pedig határozottan elutasít, mert úgy tartja, hogy veszélyezteti a közösség, egyén életét. Az ezeket vallókat – vallási és politikai intolerancia – még nem is olyan régen halálal büntették. A modern társadalom – a mi társadalmunk is – sokkal türelmesebb, jobban hisz az emberek átnevelésében.

Az értékrendszer meghatározza a szükségletek és érdekek kielégítési eszközeinek megválasztását, de arra nem ad választ, hogy az egyén meghatározott helyzetekben hogyan viselkedik. Ezt a viselkedést elsősorban az adott kultúrák keretében megállapított tevékenységi „minták” döntenek el. E tevékenységi (magatartási) minták felfogható bizonyos helyzetekben alkalmazott sémáknak. A minta az adott szituációban „normálisnak” tekintett viselkedésmód. A különböző viselkedésmódok, minták az adott kultúrában előre megállapítottak. Elsajátításuk lehetővé teszi egymás megértését, érthetővé teszi mások magatartását, módot nyújt mások eredményes befolyásolására, egységesíti az egyének magatartását, a közösség viselkedését. Egyes minták formálissá váltak és szabályok írják elő őket, mint pl. etikett, kérvények beadási módja, katonai szabályok, KRESZ stb. Az új nemzedéknek a kultúra elsajátítása kapcsán ezeket a mintákat is el kell sajátítania, hogy az emberek magatartása helyes reakciói előre láthatók legyenek. Ezért a minták a társadalmi élet szabályos lefolyását biztosítják, lehetővé teszik a kölcsönös alkalmazkodást, mert előre tudjuk, hogy mások viselkedése az adott szituációban milyen körben mozoghat.

A kultúrában található modellek (viselkedés, intézmény stb.) a mintával szemben a kívánatos, pozitívan értékelt dolgok állásának bizonyos képe vagy szimbolikus elképzelése, amely a tényleges állapot értékelésére szolgál. Az elfogadott modellek alkotják a művészetben a stílusirányzatokat, határozzák meg az intézmények szervezetét, vonatkozásai alapul szolgálnak az összehasonlításokban, értékelésekben. Ilyenek például a társadalmi, család-, személyiségmodellek.

A kultúra eddig megjelölt strukturális elemei a szocializációs folyamat tartalmi kérdéseit érintették, a társadalom kulturális területei – a gazdaság és vele kapcsolatos tevékenységi formák, a közösség életét szabályozó jogi, állami, erkölcsi, tudományos, művészeti, vallási intézmények – a szocializálás hogyanjának problémájához kapcsolódnak, főleg ahhoz, hogy mik közvetítik a kultúrát az új nemzedék felé.

